

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Představy o posmrtném životě
ve starověkém Egyptě a Řecku**

Vendula Pomajzlová

Plzeň 2024

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Představy o posmrtném životě
ve starověkém Egyptě a Řecku**

Vendula Pomajzlová

Vedoucí práce:

ThLic. Pavel Frývaldský, Th.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Konzultant:

Mgr. Vojtěch Kaše, Ph.D.

Plzeň 2024

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2024

.....

Poděkování:

Tímto bych chtěla poděkovat panu ThLic. Pavlu Frývaldskému, Th.D, za vedení práce, a dále bych chtěla poděkovat panu Mgr. Vojtěchu Kašemu, Ph.D., za cenné rady a připomínky.

OBSAH

1. Úvod	1
2. Náboženské představy ve starověkém Egyptě	3
3. Pojetí smrti ve starověkém Egyptě	7
4. Představy o posmrtném životě ve starověkém Egyptě	8
4.1 Říše mrtvých a její vládce	10
4.2 Posmrtný soud s duší zemřelého	11
5. Staroegyptská mystéria	12
6. Pohřební rituály ve starověkém Egyptě	14
7. Náboženské představy ve starověkém Řecku	17
8. Pojetí smrti ve starověkém Řecku	22
9. Představy o posmrtném životě ve starověkém Řecku	23
9.1 Říše mrtvých a její vládce	24
9.2 Posmrtný soud s duší zemřelého	25
9.3 Prostupnost říše mrtvých a světa živých (Návštěvy Podsvětí)	26
10. Starověká řecká mystéria (Orfismus)	28
11. Pohřební rituály ve starověkém Řecku	30
12. Závěr	32
Seznam použité literatury	35
Cizojazyčné resumé	37
Obrázková příloha	38

1. Úvod

Tato práce má za cíl nabídnout pohled na téma posmrtného života v kontextu náboženských představ panujících či převládajících ve starověkém Egyptě a v antickém Řecku, přiblížit hlavní staroegyptské a starořecké mýty a náboženské rituály týkající se posmrtného života, a v samotném závěru pak poukázat na některé hlavní společné, stejně jako i rozdílné, znaky každé z těchto starověkých civilizací, a to, pokud jde o téma posmrtného života.

Tyto představy pochopitelně neměly – a to ani ve starověkém Egyptě ani ve starověkém Řecku – nějaký universální charakter, ale podléhaly vývoji, a to nejen v čase, ale i v závislosti na specifických faktorech toho kterého regionu. Navíc z hlediska celosvětových dějin představuje staroegyptská civilizace nepochybně výrazně starší a dlouhodobější formu společenského uspořádání, než jakou představuje civilizace starověkého Řecka. Přesto se domnívám, že jak v rámci staroegyptské civilizace, tak i v rámci civilizace anticko-helénské, lze vystopovat určité specifické a pro danou civilizaci charakteristické prvky a rysy, které právě této starověké civilizaci dodávají zvláštní ráz a odlišují ji od civilizací ostatních.

V první části věnované starověkému Egyptu se tak nejprve v základních rysech věnuji staroegyptskému náboženství, a to přiblížením vybraných (hlavních) staroegyptských bohů majících přímý vztah k problematice smrti a posmrtného života. Následuje rámcové přiblížení tehdejšího pojetí smrti a zejména podrobnější výklad a rozbor staroegyptských představ o posmrtném životě, včetně představ o podobě podsvětní říše, o osobě jejího vládce a o posmrtném soudu s dušemi zemřelých. V další části se snažím přiblížit základní rysy staroegyptských mystérií, jež právě ze staroegyptských představ o posmrtném životě vycházela, příp. se od nich odvíjela. Celý výklad pak zakončuji samostatnou kapitolou věnovanou problematice pohřebních rituálů jako jedné z hlavních částí celkové přípravy zemřelého na jeho posmrtný život.

Navazující část své bakalářské práce věnuji starověkému (antickému) Řecku. I v antickém Řecku, které je chápáno jako kolébka evropské kultury, hrála problematika posmrtného života poměrně významnou a nezastupitelnou roli,

neboť posmrtný život představoval transcendentní rozměr lidské existence, který starověkým Řekům pomáhal nejen porozumět smyslu života i smrti, ale také obojí přijmout. Ve své práci se nejprve pokouším nabídnout stručný pohled na tehdejší chápání smrti jakož i na tehdejší pojetí víry v božstvo, a poté se snažím alespoň rámcově přiblížit tehdy převládající představy o posmrtném životě. V dalších kapitolách této práce se věnuji popisu některých společensko-kulturních aspektů smrti. Následuje popis tehdejších představ o podobě podsvětní říše jako specifického světa, ve kterém se duše zemřelých po smrti nacházejí, a který je prakticky (až na výjimky) neproniknutelně oddělen od světa živých, přičemž součástí tohoto mého popisu je i popis osoby vládce podsvětí a podsvětního soudu s dušemi zemřelých. V návaznosti na to se pak (a to konkrétně prostřednictvím přiblížení mýtického příběhu o návštěvě podsvětní říše živým Orfeem) věnuji tématu starověkých řeckých mystérií se zaměřením bližší pozornosti na tzv. orfický kult (orfismus). Můj výklad věnovaný problematice smrti a posmrtného života v antickém Řecku je zakončen kapitolou zabývající se tématem pohřebních rituálů.

S využitím takto zpracované materie se závěrem své práce snažím komparovat anticko-helénský (jako nám z hlediska časového nepochybně bližší) pohled na problematiku smrti a posmrtného života s pohledem staroegyptským, a sice tak, že se na jedné straně pokouším alespoň v základních rysech odhalit některé jejich shodné prvky (paralely), a zároveň na straně druhé naopak akcentovat některé jejich hlavní rozdíly.

2. NÁBOŽENSKÉ PŘEDSTAVY VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Z dnešního pohledu byl starověký Egypt zemí bohů, velkolepých chrámů a staří Egypťané byli jedni z nejzbožnějších lidí na světě. Jak dokládají archeologické výzkumy, za několik tisíciletí trvání starého Egypta vznikl v zemi bezpočet posvátných prostorů, a také počet uctívaných božstev byl velmi vysoký – ze starého Egypta je doloženo na dva tisíce bohů, polobohů a různých démonů.¹

Lze tvrdit, že staroegyptské náboženství v tom významu, jak tento pojem obvykle používáme, představuje fenomén, který se vyvíjel po dobu tisíců let, a navíc na poměrně velmi rozsáhlém území (proto určitá specifika staroegyptského náboženství můžeme zaznamenat např. pouze v dobách tzv. Staré říše a jiná naopak v dobách tzv. Nové říše, obdobně poněkud jinými formami a prvky se vyznačovalo staroegyptské náboženství praktikované na území tzv. Horního Egypta, a jiné na území tzv. Dolního Egypta). Do vývoje staroegyptského náboženství se pochopitelně nemalou měrou promítal i vývoj politický a společenský (srov. např. násilné spojení Horního a Dolního Egypta do jedné říše vedené jedním vládcem, či poměrně známý pokus faraona Achnatona nahradit – pro starověký Egypt tak charakteristické – polyteistické náboženství náboženstvím založeným na kultu jediného boha, a sice boha slunce Re). Přesto, jak již bylo naznačeno v úvodu, lze i ve staroegyptském náboženství a v přístupu starověkých Egypťanů k problematice smrti a posmrtného života vysledovat jisté staroegyptskému náboženství společné základní prvky a rysy, které nám s jistou mírou zjednodušení a zobecnění umožňují – a to navzdory zcela nepopíratelné existenci určitých specifík a odlišností podmíněným časovým vývojem a regionálním ukotvením – hovořit o staroegyptském náboženství, staroegyptských mýtech a staroegyptském pohledu na problematiku smrti a posmrtného života jako o svébytném a relativně uceleném fenoménu.

Jako v právě naznačeném směru zcela zásadní a pravděpodobně i nejdůležitější se jeví vztah staroegyptského náboženství k přírodním jevům a přírodě jako takové. Ve starověkém Egyptě totiž měly přírodní síly i příroda samotná velký dopad na každodenní život a představy lidí. Každý den lidé pozorovali, jak slunce

¹ VERNER, *Chrám světa*, str. 11

v podvečer umírá a jak se za úsvitu znovu rodí, aby pak po celý den znovu vytvářelo a uchovávalo život na zemi. Stejně tak lidé pozorovali i životodárnou řeku Nil, která podle tehdejších představ pramenila v podsvětí, a která díky svým pravidelným záplavám přinášejícím úrodnou půdu dávala plodnou sílu půdě, jež byla podmínkou úrody a následné sklizně. Tyto dvě síly, slunce a řeka Nil, tak odrážely cyklus života, tj. opakující se koloběh smrti a znovuzrození, a to nejen z pohledu kvalitativního (slunce na noc zcela zmizelo z oblohy, jako kdyby zemřelo, také záplavy nejprve působily zkázonosně, kdy voda a bahno pohřbily vše ve svém dosahu, aby teprve po opadnutí vody právě takto nanesené bahno podnítilo vznik nového života), ale dalo by se říci i z pohledu kvantitativního (právě od vypočítaného pohybu slunce a pravidelnosti záplav každoročně přinášených Nilem se např. odvíjel tehdejší kalendář, ze kterého mimochodem do současné doby vychází i liturgický kalendář koptské církve). Zřejmě právě tyto přírodní síly inspirovaly staré Egyptany ve víře, že i samotná lidská existence zahrnuje stejný cyklus života a smrti. I když Nil a jím každoročně přinášené životodárné záplavy měly zcela zásadní vliv na každodenní život starých Egyptanů a tím i na samu politickou organizaci státu a moc panovníka (věřilo se, že právě panovník je osobou zodpovědnou za získání a udržení přízně bohů dávajících Egyptu záplavy), staří Egyptané samotnou řeku Nil nezbožšťili. Uctívali boha záplav jménem Hapi a dále se se svými prosbami obraceli na boha vegetace a znovuzrození Usira. Naproti tomu Slunce bylo za boha považováno a v průběhu doby se dokonce stalo jedním z nejvýznamnějších egyptských božstev.²

Podle starověkých Egyptanů se svět skládal ze dvou základních částí – země (*ta*) a nebes (*pet*). Mezi těmito oblastmi se rozkládal prostor světla a vzduchu. Tento prostor umožňoval existenci života na zemi i na nebi. Třetí část uspořádání světa představoval tzv. *duat*, což bylo označení pro prostor, jímž nebeská tělesa putovala v době, kdy nebyla viditelná na obloze. Tuto část světa někdy nazýváme nepřesně „podsvětím“. Všechny zmíněné oblasti se protínaly v horizontu (*achet*). *Achet* představoval vstup do světa bohů a mocných zesnulých. Odtud mohly bytosti sestupovat na svět mezi živé, ale živí lidé za normálních okolností nemohli vstoupit do světa zesnulých. *Achet* navíc zastupoval i místo stvoření, zrození

² DAVIDOVÁ, *Náboženství a magie starověkého Egypta*, s. 19-29.

a vzkříšení. V rámci světa, a to včetně podsvětí, vládl řád zvaný *maat*. Vše kolem byl prostor neuspořádanosti a chaosu v podobě temného pravodstva (*nu*), který představoval možné ohrožení, neboť obsahoval zdroj ne-řádu. Společným úkolem lidí a bohů bylo řád neustále obnovovat a udržovat. Jedno z největších témat staroegyptského náboženství představoval právě vzájemný vztah a neustálé napětí mezi uspořádaností a chaosem, mezi řádem a ne-řádem.³

V různých starověkých egyptských pramenech jsou zmiňovány tři kategorie hierarchicky seřazených bytostí. Na vrcholu pomyslné pyramidy stáli bohové (*neceru*), kteří vládli nebesům, zemi a podsvětí. Měli moc nad životem i nad různými živly a jevy. Nejnižší úroveň naproti tomu patřila „těm, co žili na zemi“. Lidé (*remecu*) byli odkázáni na vůli bohů. Mezi lidmi a bohy pak byla kategorie mocných zesnulých (*achu*), mrtvých či zatracených (*mutu*) a démonů. *Achu* byli lidé, kteří byli morální a tělesně i duševně připravení, aby po smrti dosáhli vzkříšení do nového blaženého života, a tím získali i nadlidskou moc a vliv (např. aby pomáhali lidem, trestali zlovolníky). Role démonů byla podobná s tím rozdílem, že démoni přecházeli hranici mezi světem lidským a světem božským na rozkaz bohů, kterým (někteří z nich) sloužili. Královský úřad představoval stěžejní pilíř celého náboženského, politického a myšlenkového systému Egypta. Ustanovoval společenství živých lidí, bohů a zesnulých a představoval spravedlivou instituci, která dodržovala *maat*.⁴

V egyptském náboženství panuje vzácná shoda, co se týče původu bohů. Na úplném počátku existovalo pouze pravodstvo *Nun*, ze kterého se vynořil Stvořitel. Stvořitel zplodil nebo stvořil bohy (z jeho potu a krve povstali bohové) a dal život lidem. Život měli v rukách bohové a ze své vůle jej předávali dál. Byli často zobrazováni, jak podávají život (znak *anch*) k nosu (život proniká nosem, skrze dýchání) panovníka. Pokud byl člověku dán *anch* (život), pak jeho *ka* (oživující síla) bylo aktivní a udržovalo ho v *ahau* (žití). Egyptský panovník byl prostředníkem mezi světem božským a lidským.⁵ Bohové se rodí, dospívají, mají potomky a stárnou. Jednají, myslí a cítí jako lidé, mají tytéž vlastnosti. Bůh Toth počítá bohům dobu života jako lidem s tím rozdílem, že bohové mají délku života

³ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 11.

⁴ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 13-15.

⁵ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 59.

nesrovnatelně větší. Nejznámější bůh, který zemřel, byl Usir. V jeho případě tahle událost vedla ke vzkříšení do nového života. U dalších božstev se jednalo buď o aplikaci cyklického vzniku a zániku (např. Apop, který každý den přemožen umírá), nebo šlo o bohy pouze odpočívající, aktivní a nehybné.⁶

Pro označení božstva (od nejvyšších božstev až po malé bůžky a démony) používali staří Egypťané výraz *necer*. Egypťští bohové měli málo individuality, byli vnímáni jako obecné božství, jako nositelé nadpřirozené síly, tajemného bytí, a jejich charakteristika se odvíjela od funkce, kterou plnili. Staroegyptské náboženství se nikdy nevyznačovalo strukturovaným panteonem. Panteon se skládal z božských rolí (bůh slunce, bohyně matka), k nimž byla přiřazena různá jména podle konkrétních kultovních středisek. Několik bohů se dělilo o stejné jméno, podobu, titul nebo atributy, ovšem nemohli se shodovat ve všech kategoriích.⁷ U staroegyptských bohů zřetelně převládali antropomorfní rysy, i když specifickým rysem staroegyptských bohů současně byly i teriomorfní neboli zvířecí rysy. Jednalo se o zbytky totemismu, který byl integrován do pozdějšího náboženského systému. Staroegyptský panteon byl vytvářen zachováváním starých bohů a současným dalším rozvíjením jejich kultu. Bohové si nebyli rovni, jejich postavení záleželo na důležitosti funkce, kterou plnili, a na prestiži jejich chrámů. Staří Egypťané uctívali i bohy, které si ztělesnili v různých zvířatech, rostlinách a přírodních jevech. Dodnes je proslulý kult beranů, krokodýlů i honosný kult býků, který uváděl do rozpaků Řeky.⁸ Zvířata symbolizovala vlastnosti, rysy nebo kompetenční oblast příslušného boha (např. Sobek – krokodýl – voda). Příslušný zvířecí druh byl tomu, kterému bohu zasvěcen, a některá posvátná zvířata (rituálně vybraní jedinci z příslušného živočišného druhu) proto byla i chována v chrámech daného božstva, kde byla uctívána, načež po své smrti bývala i mumifikována a obřadně pohřbívána (např. kočky, berani, krokodýli). Vedle podoby lidské a zvířecí se jako symboly některých rysů konkrétního boha vyskytovaly i rostliny, jako např. fíkovník spojovaný s bohyněmi Nut a Hathor, či lotos, který podle starých mýtů vyrostl z bahna prachaosu a z jehož otevřeného květu posléze vyšlo slunce – prvý bůh.⁹

⁶ JANÁK, *Brána nebes, Bohové a démoni starého Egypta*, s. 13.

⁷ JANÁK, *Brána nebes, Bohové a démoni starého Egypta*, s. 10.

⁸ ZAMAROVSKÝ, *Bohové a králové starého Egypta*, s. 13.

⁹ HELLER, *Starověké náboženství*, s. 34.

3. POJETÍ SMRTI VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Všechny kultury řeší problém lidské existence a smrti člověka po svém. Konkrétní řešení jsou rozmanitá, ať už je to myšlenka, že člověk žije dál ve svých dětech, anebo myšlenka, že duše je nesmrtelná.

Ve starověkém Egyptě byly chápány tři obrazy smrti, a z nich pak vycházely příslušné zádušní obřady. Smrt jako nepřítel, smrt jako návrat a smrt jako tajemství, přičemž se jednalo o specifické aspekty jednoho a téhož pojetí. Smrt jako nepřítel znázorňovala obraz Usira a ospravedlnění zemřelého vůči nepříteli, jímž byla smrt. Druhý obraz se nesl ve znamení boha slunce Re, který oplodňoval bohyni nebes, vlastní matku, tím, že každý večer vstupoval do jejích úst a každé ráno vystupoval z jejího lůna. Tento výklad oběhu slunce kolem země dodával starým Egyptanům nezpochybnitelnou víru v nesmrtelnost. Poslední obraz představoval smrt jako tajemství. Mrtvé tělo bylo symbolem něčeho vzdáleného, nepřístupného a neodhalitelného. Nejposvátnějším tajemstvím světa, praformou božského, byla smrt. Ona byla původem a cílem všeho živého, neboť v její náručí se vše živé rozpadá, aby z ní vyšel nový život.¹⁰

Staří Egyptané věřili, že každému člověku byl božstvem určen osud při jeho narození. Pro vyměřený osud užívali termín *šai* nebo *šau*, tedy termín, který je doložen od Staré říše až po řecko-římské období. Jednalo se o určení osudu člověka, o určení toho, jaké bude mít člověk postavení, povolání, jak dlouho bude živ, popřípadě jakým způsobem zemře. Bohové byli absolutními pány osudu. Osud nejen určovali, ale mohli jej i změnit. Dochované hymny z doby tzv. Nové říše velebí boha Amona mimo jiné i proto, že určoval délku života, a že tomu, kdo ho miloval, ji mohl ze své vůle prodloužit. Podobná moc byla v Pozdní době a v řecko-římském období přisuzována i bohyni Esetě, která (jako původní staroegyptská bohyně Isis) pronikla do helénistického prostředí. Pro starověké Řeky byl motiv božské moci měnící osud něčím neznámým, proto se bohyně Eset (Isis) stala v řeckých mysterijních kultech „Paní nad osudem.“¹¹

¹⁰ ASSMANN, *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 32–40.

¹¹ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 60–62.

Pro starověké Egyptany byla každá nepřírozená smrt (metafyzickou) vraždou. Uvědomovali si, že smrt přichází nečekaně, a není možné jí uniknout, nelze s ní smlouvat, ať už je člověk chudák nebo boháč.¹² Na různých místech dochovaných textů se setkáváme s nabádáním, aby člověk prožíval radosti života naplno:

*„Naplňuj své touhy, dokud žiješ,
Oblékej se do jemného plátna,
pomazávej se zázračnými mastmi,
rozmnožuj na zemi, co máš krásného,
užívej božských darů,
užívej radosti a raduj se,
ke svému radostem přidávej další,
dokud k tobě nepřijde den nářku.
Nárek pozůstalých nevyslyší Ten,
Který má unavené srdce.
Jejich nárek tě nezachrání před hrobem.
Proto se raduj a žij,
žij z každého krásného dne.
Člověku není dáno vzít si své věci s sebou.
Kdo jednou odešel, ten se už nevrátí.“¹³*

S tímto pojetím souvisí i přání starých Egyptanů, aby zemřeli až po prožití plného života a dosažení požehnaného věku 110 let. Věřili, že snaha o prožití pozemského života v radosti není v rozporu s touhou po tom být připraven na vstup do blaženého zázsvětí.¹⁴

4. PŘEDSTAVY O POSMRTNÉM ŽIVOTĚ VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Staří Egyptané stavěli své obytné domy (i královské paláce) z cihel, z nejlevnějšího a nejjednoduššího materiálu (nepálená hlína). Naproti tomu

¹² JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 172–174.

¹³ VACHALA, *Dávné písně lásky*, s. 104.

¹⁴ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 172–175.

hrobky a chrámy (příbytky bohů) byly stavěny z kamenných kvádrů. Důvodem by mohla být egyptská představa času a jeho relativity. Podle ní totiž na zemi strávíme relativně málo času v porovnání s věčností, kterou (podle tehdejších představ) trávili po své smrti lidé v říši zemřelých. Pro tehdejší lidi bylo důležité, aby na zemřelého člověka vzpomínali živí. Paměť a spravedlnost patřily neodlučitelně k sobě, neboť kdo žil spravedlivě, žil také dál v paměti skupiny – byl připomínán pro svoji dobrotu. Staří Egyptané kladli důraz na umění vést správný život, což pro ně znamenalo soužití. Jestliže pro staré Egyptany znamenal život zapojení se do skupiny (myslím na druhé a jedním v jejich zájmu, takže i oni myslí na mě a jednají v zájmu mém), pak smrt z jejich pohledu představovala vypadnutí ze sociální sítě. Této smrti se člověk musí vzepřít tak, že se učiní nezapomenutelným, a to tím, že bude žít spravedlivým a ctnostným životem.¹⁵ Vzkříšením do zászvěťi získal zesnulý částečnou kompenzaci v podobě začlenění do společnosti znovu žijících bytostí – blažených zesnulých *achu*.¹⁶

Podsvětní říše mrtvých však v představách starých Egyptanů měla velmi daleko do představy Elysia v pojetí starořeckých mýtů (srov. níže). Zde byla říše mrtvých jakousi větší kopií světa živých, jak jej staří Egyptané znali ze svého každodenního života. I v říši mrtvých tak např. poroučeli úředníci a dozorcí, pracovalo se tam, a dokonce tam duch zemřelého mohl být i popraven. Uvedené představy starých Egyptanů o způsobu existence a potřebách duše zemřelého v říši mrtvých snad nejnázorněji dokládá existence tzv. pohřebních výbav vkládaných do hrobek zemřelých (tyto výbavy svým složením a rozsahem korespondovaly společenskému postavení zemřelého během jeho života). Zároveň platilo, že pokud se duch zemřelého řídil radami z posvátných knih (Knihy mrtvých, Knihy o tom, co je na onom světě, Knihy o podsvětních jeskyních), a pokud příbuzní zemřelého provozovali zádušní oběti za jeho duši, mohla se mu splnit touha všech Egyptanů, a to žít na onom světě věčně.

¹⁵ ASSMANN, *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 45-46.

¹⁶ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 221.

4.1 ŘÍŠE MRTVÝCH A JEJÍ VLÁDCE

Při svém průchodu podsvětím mezi blažené však duch zemřelého musel nejprve prokázat svou rituální, morální i znalostní připravenost. Zemřelý musel prokázat, že je obeznámen s tajemstvími podsvětí, a že na onom světě byl čistým a spravedlivým. V říši mrtvých na něj čekaly zkoušky v podobě nástrahy běsnících démonů, podsvětních řezníků a lovců, ohnivých bran a popravišť, přičemž jednou z nejtěžších zkoušek bylo soudní přelíčení se zemřelým. Staří Egypťané byli přesvědčeni, že vymahatelnost spravedlnosti nekončí smrtí viníka, a stejně tak byli přesvědčeni i o tom, že soud se mohl odehrát již na tomto světě. To vedlo staré Egypťany k tomu, že předvolávali k božímu soudu nejen žijící, ale i zesnulé prostřednictvím dopisů mrtvým, ve kterých se obraceli na jim nakloněné zesnulé se žádostí, aby jejich jménem vedli soudní spor se škodícím mrtvým. S prosazením představ spojených s kultem boha Usira (období konce Staré říše) a příběhem jeho smrti se v náboženství objevuje nový motiv.¹⁷ Bůh Usir (v pořečtělé podobě Osiris) patří společně se svou sestrou a manželkou bohyní Eset (v pořečtělé podobě Isis) k nejznámějším staroegyptským bohům. Podle nejrozšířenější verze mýtu byl Usir synem boha země Geba a bohyně Nuty. Jeho prarodiče byli přímými potomky praboha Atuma. Měl bratra Setha a sestry Esetu a Nebthetu. Spolu se svými sourozenci, rodiči, prarodiči a bohem Atumem tvořil Devatero bohů. Když Usir dospěl, stal se králem na zemi a vyvedl Egypťany ze zvířecího stavu. Jeho bratr Seth ho však ze závidosti zavraždil. Nejprve nechal zhotovit zdobenou truhlici s rozměry Usirova těla, a poté Istí do ní nechal Usira ulehnout. Jeho druhové ji pak zatloukli hřebíky, spáry zalili olovem a pustili ji po proudu k moři. Následně Eset s Nebthetou truhlu našly a dopravily mrtvého Usira do Neditu. Sotva Seth spatřil Usirovo tělo, rozsekal je na čtrnáct (podle jiné verze šestnáct) kusů a rozházel je po celém Egyptě. V očích starých Egypťanů se tak dopustil dalších zločinů, neboť zhanobil mrtvolu, což bylo neodpustitelné, a navíc i zničil její celistvost, což byla jedna z nezbytných podmínek života na onom světě. Eset s Nebthetou však všechny kusy Usirova těla dohledaly a Eset je pomocí svých kouzel spojila, čímž obnovila integritu celého těla (podle jiné verze se jim nepodařilo dohledat penis, a proto jej při obnovení těla musely nahradit

¹⁷ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 211.

napodobeninou.) Poté do takto obnoveného těla pomocí mávání svých křídel vdechla (na chvíli) život, aby ji Usir mohl oplodnit a měl s ní legitimního potomka. Když z Usira životní síla vyprchala, bůh Re vyslal černého šakala Anupa (boha mumifikace), aby tělo nabalzamoval a provedl příslušné obřady. Usirovi tak byl umožněn věčný život na onom světě. Jako vládce podsvětí měl Usir neomezenou a absolutní moc a jeho rozhodnutí platila pro věčnost, přičemž rozhodoval o tom, zda se duch zemřelého dostane do podsvětní říše. V období 5. dynastie se Usirův kult rozšířil v širokých vrstvách egyptské společnosti a začal postupně zastiňovat sluneční kult. V následujících letech se stal nedílnou součástí staroegyptského náboženství, a to i díky představě o spojení boha Usira s vegetací, pravidelnými nilskými záplavami a zemědělskou úrodou. V tomto pojetí pak bůh Usir při žních symbolicky umíral, aby se pak setbou opět narodil, takže zatímco první kosení bylo podnětem k nářku, pozdější setba byla důvodem k radosti.¹⁸

Časem získal mýtus o Usirovi i kosmickou dimenzi, neboť za Usirovu duši začalo být považováno souhvězdí Orion, zatímco jeho manželce Esetě byla přiřknuta (pro staré Egyptany tolik významná) hvězda Sirius. Tato interpretace se projevila i ve staroegyptských pohřebních zvycích, kdy příprava zemřelého k pohřbu spolu s mumifikací těla musely proběhnout během doby sedmdesáti dní, po níž se hvězda Sirius dočasně (zdánlivě) ztrácí z oblohy.¹⁹

4.2 POSMRTNÝ SOUD S DUŠÍ ZEMŘELÉHO

Zatímco starověký Řek, jak bude podrobněji rozvedeno níže, se po své smrti dostal do podsvětí v zásadě automaticky, starověký Egyptan musel být nejen správně pohřben, a to se všemi předepsanými obřady, ale navíc ještě musel cestou do podsvětí překonat řadu překážek a nástrah. Teprve pak ho bůh Anup uvedl k posmrtnému soudu do síně obou pravd. Zde seděl bůh Usir na trůně a vedle něj stály jeho sestry Eset a Nebthet, a před ním byl shromážděn soudní tribunál sestávající se z dvaadvaceti bohů, z nichž každý soudil jedno provinění, a jako zapisovatel zde byl přítomen písař bohů Thovt. Uprostřed síně stály váhy, které měřily pravdu a lež. Na jedné misce leželo svědomí mrtvého v podobě jeho srdce a na druhé straně pero bohyně pravdy a spravedlnosti *Maat*. U vah číhala

¹⁸ VERNER, *Chrám světa*, s. 374.

¹⁹ VERNER, *Chrám světa*, s. 377.

požíračka v podobě nestvůrné bohyně Amemait, která měla krokodýlí hlavu a jejíž přední část těla byla lví a zadní hroší. Každý z přisedících bohů dal mrtvému jednu otázku. Seznam těchto otázek a odpovědí představoval morální kodex starých Egyptanů. Pokud mrtvý zalhal, váhy se vychýlily. Usir nakonec vynesl rozsudek. Pokud byl kladný, duch mrtvého mohl vstoupit do podsvětí říše. Při záporném rozsudku skončil duch nenávratně v útrokách Amemaity, což mu znemožnilo dosažení posmrtného života a znamenalo tak jeho definitivní zánik. „*U koho by bylo shledáno stejně dobrých jako špatných skutků, bude přijat mezi duchy sloužící Sokar-Usirovi*“²⁰

Zobrazení posmrtného soudu většinou ilustruje Kniha mrtvých popisující obhajobu zesnulého, kterou pronáší před Usirem, Pánem *maat*, a před 42 porotci:

„Bud' pozdraven, Velký bože, Pane Obou pravd!

Přišel jsem k tobě, můj Pane,

byl jsem přiveden, abych spatřil tvou krásu.

Znám tě a znám tvoje jméno,

znám i jména těchto čtyřiceti dvou bohů,

kterí jsou s tebou v této Síni Obou pravd.

.....

Nedopustil jsem se zla vůči lidem,

Ani jsem se neprovinil vůči žádnému zvířeti.

Nedopustil jsem se žádné špatnosti v Místě pravdy.

Nepátral jsem po tom, co neexistuje.

A nesledoval jsem nic zlého.“²¹

5. STAROEGYPTSKÁ MYSTÉRIA

Sakrální úkony prováděné ve starověkém Egyptě bychom mohli rozdělit do tří hlavních skupin, a sice na bohoslužby, slavnosti a pohřební obřady. Pravidelné bohoslužby bývaly konány v chrámech kněžstvem daného boha, a spočívaly

²⁰ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 215

²¹ VACHALA, *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 201

v jeho opatrování, uctívání a vzývání. Nejdůležitější bylo přinést bohu oběti k jeho uctění a k jeho nasycení životní silou obsaženou v oběti. Obětník tak přinášel do chrámu pokrmy, květiny i zvířata, ze kterých se připravovaly samotné oběti, které pak byly kladeny na oltář bohů. Zápalné oběti se konaly spíše ve výjimečných případech, a to tehdy, pokud byl bůh či duch, jemuž se obětovalo, daleko, anebo pokud obětní zvířata určená k porážce ztělesňovala nepřátele a pokud vykonáním oběti mělo být zpřítomněno vítězství.

Slavnosti, které se ve starém Egyptě konaly na počest významných bohů, byly četné a okázalé. Opakovaly se každým rokem a trvaly i několik dní. Právě z těchto oslav se průběhem doby vyvinula mystéria, zejména pak mystéria konaná v Abydu k počtě boha Usira a bohyně Esety, a to obzvláště během helénistické a římské doby. Jejich podstatou bylo pohřbívání Usira (Osirida) a slavení jeho návratu do života. Účastníci těchto mystérií tak získávali podíl na překonání smrti a na tajemné obnově života, kterou zpodobňoval právě bůh Usir (Osiris). Samotnému zasvěcení adepta mystérií předcházelo jeho nutné očistění prostřednictvím křtu a půstu. Poté adept zasvěcení symbolicky podstoupil smrt a ztotožnil se tak s Usirovou (Osiridovou) smrtí.²² Usirova (Osiridova) manželka Eset (Isis), egyptská královna, která se stala univerzální bohyní, byla považována za ochránkyni matek (znázorňována byla s dítětem Horem na klíně), za dárníci vítězství a záruku štěstí. V jejích mystériích bylo rituálně rekonstruováno Usirovo (Osiridovo) utrpení, její smutek i následné Usirovo (Osiridovo) vzkříšení. Jako ve všech mystériích se i zde hluboký žal měnil v rituální radost těch, kteří symbolicky hledali a posléze nalézali Usirovy (Osiridovy) ostatky. Zasvěcenci do Esetiných (Isidiných) mystérií věřili, že jim bude zaslíben blažený posmrtný život. Staroegyptský přístup, pokud jde o možnost nezasvěcených účastnit se některých obřadů, byl diametrálně odlišný od přístupu uplatňovaného ve starověkém Řecku, kde ani věřícímu člověku nebylo nitro chrámu přístupné. Z uvedeného důvodu tak každodenní bohoslužby a tajemné rituály, které byly praktikovány ve starověkém Egyptě, měly možnost velmi silně působit na emoce návštěvníka, a tím i významně posilovat jeho víru v daný kult či dané božstvo.

²² HELLER, *Starověká náboženství*, s. 81-83.

Z Isidórových aretalogií se dozvídáme další podrobnosti, jako např. to, že právě bohyně Isis (Eset) zavedla psaní písmen, že spojila muže a ženu s tím, aby se jim narodilo dítě, které projevovalo úctu k rodičům apod. Spolu s Osiridem (Usirem) ukončila Isis (Eset) kanibalismus a zavedla mystéria pro muže. Co nicméně v aretalogiích nejvíce postrádáme, je obraz organizace kultu a odpověď na otázku, kdy a jak docházelo k individuálnímu zasvěcení osob. Nejvíce zpráv o každodenním kultu tak nacházíme u Apuleia, a to v jeho proslulém Zlatém oslu, kde se hrdina po špatně provedeném kouzlu změní v osla, aby se nakonec zásluhou Isidy (Esety) proměnil zpátky na člověka.²³

Na helenizaci kultu egyptských božstev měla vliv eleusinská mystéria. Tím se i vysvětlují některé analogie mezi staroegyptskou bohyní Isidou (Eset) a starořeckou bohyní Démétérou. Příčinou obliby staroegyptských božstev v helénistické době a později i římské době byla potřeba individuálního náboženství, které by lidem slibovalo a zároveň zaručovalo jejich budoucí spásu na onom světě. Staří Egyptané se více než jiné národy zabývali představami o posmrtném životě člověka, jak o tom svědčí jejich tzv. *knihy mrtvých*.²⁴

6. POHŘEBNÍ RITUÁLY VE STAROVĚKÉM EGYPTĚ

Pro starověký Egypt bylo charakteristické uctívání kultu mrtvých. Staří Egyptané uchovávali mrtvé tělo k zachování identity zemřelého, pro jeho zmrtvýchvstání a věčný život. Snaha zachovat mrtvému věčný život se projevila ve způsobu pohřbívání. V nejstarších dobách zabalovali jeho tělo do kůže, rohoží, tkanin, později tělo ukládali do dřevěných rakví, které vkládali do kamenných sarkofágů. Tělo při věčném odpočinku chránily nejdříve cihlové, potom kamenné sarkofágy. Bohatí lidé si mohli dopřát zvláštní místnosti, chudí se museli spokojit s jámou v písku s nějakou skříňkou s milodarem. Z této snahy o zachování těla se vyvinulo mumifikování mrtvých. Původně se tělo pouze natíralo pryskyřicí a olejem, časem se však mumifikace vyvinula ve velmi složitý proces. Už v dobách

²³ DOSTÁLOVÁ, HOŠEK, *Antická mystéria*, s. 167–169.

²⁴ DOSTÁLOVÁ, HOŠEK, *Antická mystéria*, s. 167.

Staré říše dosáhli balzamovači takové dokonalosti, že se jim podařilo zachovat nejen celkovou formu zemřelého, ale i jeho individuální rysy. Ze snahy zabezpečit mumifikované tělo před poškozením či zničením a jeho pohřební výbavu před vyloupením, vyvinuly se různé typy hrobů. Čím byl starověký Egyptan vznešenější a bohatší, tím větší a cennější byla i jeho pohřební výbava, a tím větší a ozdobnější byla místnost pro obětní dary. Největší a nejzabezpečenější a zároveň vybavená největším chrámem byla hrobka královská, která se musela odlišovat od hrobek hodnostářů a úředníků. Později se hrobka vyvinula v pyramidu.²⁵

Dále k zachování identity zemřelého, pro jeho zmrtvýchvstání a pro jeho věčný život sloužily pohřební a obětní rituály. Cílem starověkého Egyptana bylo postavení hrobky ještě v průběhu jeho života, aby mohl mít ve své hrobce prostřednictvím obětních rituálů navždy zajištěn věčný život. Samozřejmě bylo třeba, aby byl starověký Egyptan po smrti řádně pohřben. Pohřební obřady trvaly 70 dní a obsahovaly celý soubor rituálů, který provázel cestu zemřelého na onen svět. Začínaly rituální očištěním zemřelého, jeho mumifikací, a pokračovaly obětním rituálem a pohřebním průvodem doprovázejícím rakev s mumii k hrobce. Poté následovalo rituální přenášení rakve v hrobce a vyvrcholením pohřebního obřadu byl rituál „otevírání úst“,²⁶ jímž ústa zemřelého uschnou k přijetí *ka*, k posmrtnému oživení, k přijímání potravy v rámci zádušního kultu a podle některých pramenů také k ústní obhajobě před božským tribunálem. Při tomto rituálu se kněz různými nástroji dotýkal jednotlivých údů mumie, čímž zemřelého symbolicky oživoval a připravoval k životu na onom světě. V tomto okamžiku zesnulý obdržel nové, vznešené a všemi orgány a smysly vybavené tělo, které mu pak sloužilo v jeho zásvětním životě.²⁷ V knize *mrtvých* můžeme k tomuto rituálu nalézt určitou paralelu ve formě říkadla o otevření úst zemřelému v říši mrtvých:

„Moje ústa otevřel Ptah,

Jejich pout mě zbavil bůh mého města.

Vskutku přišel Thovt,

²⁵ ZAMAROVSKÝ, *Za sedmi divy světa*, s. 67-69.

²⁶ VERNER, *Chrám světa*, s. 37.

²⁷ JANÁK, *Staroegyptské náboženství*, s. 189.

Vybavený kouzly,
A rozvázal Sutechova pouta, která mi svazovala ústa.
Atum mi vrátil ruce,
Poté co je oživil jako strážce mých úst.
Byla mi vrácena ústa:
Ptah mi je otevřel
Kovovým nástrojem,
Jímž otevřel i ústa bohů.²⁸

Po rituálu otevírání úst byla rakev s tělem zesnulého umístěna do pohřební komory a uložena k věčnému spočinutí. Poté, co završením pohřbu v *ach* vyšel zesnulý ze smrti do zásvětího života, začali pozůstalí připravovat obětní rituál, a ten se pak periodicky opakoval v rámci zádušního kultu (v ideálním případě denně) při dalších návštěvách pozůstalých u hrobu. Pozůstalí přinášeli zemřelému obětiny a předávali mu je, ale nikoli přímo, nýbrž symbolicky prostřednictvím krále, a to předepsanou formulí začínající slovy „*král přináší oběť*“. On jediný totiž mohl rituál provádět a předložit oběť bohu, který ji pak zemřelému poskytl, a tím došlo k tomu, že se duch zemřelého nasytil.²⁹ Důležitým prostředkem pro zajištění vstupu zesnulého mezi blažené představovaly texty pro dosažení zásvětí. Zemřelí, jež měli texty k dispozici, se jimi mohli prokázat, a tím dokázat svou znalost podsvětích a nebeských bytostí a dějů, načež se mohli stát jedním z mocných předků *ach*. Tyto texty obsahovaly i části, které souvisely s doprovodnými rituály, jako byly např. očišťování, úprava a mumifikace těla, otevírání úst a uložení těla do hrobky, tedy rituály, které měly proměnit zesnulého v mocného a vlivného ducha *ach*. *Texty pyramid* představují nejstarší dosud známý soubor textů pro dosažení zásvětí. Za jedno z nejdůležitějších témat *Textů pyramid* (24. - 22. stol. před n.l.) lze považovat téma vzkříšení zesnulého panovníka, opuštění temnoty podsvětí a jeho výstupu na nebesa, kde pak přijímal místo v čele bohů. Od přelomu Staré říše a První přechodné doby se v hrobkách hodnostářů můžeme setkat s doložením dvou skupin textů pro dosažení zásvětí, a sice s *Texty pyramid*, které se zaměřovaly na oslavnou fázi zrození do zásvětí, a s *Texty rakví*, které se zaměřovaly na

²⁸ VACHALA, *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 53-54.

²⁹ VERNER, *Chrám světa*, s. 37.

strastiplnou podsvětní cestu zemřelého. Tento rozdíl může odrážet rozdílný kontext užití, konkrétně zda šlo o královský nebo soukromý zádušní kult, anebo odlišnou symboliku místa zapsání, tj. zda se jednalo o podzemní prostory hrobek nebo rakev.³⁰ V textech se setkáváme s bohyněmi nebes Nutou a Hathorou v roli matky a ochránkyně zesnulého, které ho vítaly, přijímaly, ochraňovaly a obdarovávaly potravou. Ať už se jednalo o jakoukoliv bohyni zastupující klenbu oblohy a hlubiny nebes a podsvětí, pojil se s ní vstup do zászvěti skrze zrození do nového života v zászvěti. Zemřelý se podobně jako slunce každý večer odebíral do podsvětí (lůno bohyně), z něhož skrze zrození podobně jako slunce zrána poté vycházel vstříc novému (zászvětnímu) životu.³¹

7. NÁBOŽENSKÉ PŘEDSTAVY VE STAROVĚKÉM ŘECKU

Také pojem náboženství ve starověkém Řecku (u starověkých Řeků) nutně vychází z určitého (pro účely zpracování této práce nezbytného) zobecnění a zjednodušení tehdejší reality. Jak známo, v období starověku neexistovalo cosi jako jednotná řecká říše, která by byla obývána etnicky a kulturně homogenním obyvatelstvem označovaným za Řeky. Předně tzv. řecké obyvatelstvo se z hlediska etnického původu sestávalo z různých kmenů, co do svého rozšíření obývalo poměrně různorodá a často od sebe navzájem geograficky poměrně vzdálená území (nejen naší současnou terminologií tzv. pevninské Řecko, ale též zejména různé ostrovy v Egejském, lónském či např. Středozemním moři, a především též oblast dnešní Malé Asie), přičemž se organizovalo v samostatných (a to nejen z hlediska státoprávního, ale též z hlediska společenského a kulturního – srov. např. rozdíly mezi Athénami a Spartou) městských státech (obcích – polis). Přesto i v případě náboženských představ a pohledů na problematiku smrti a posmrtného života, které existovaly v různých etapách vývoje starověké řecké civilizace a na rozličných územích, kde tato civilizace působila jako dominantní, a kteréžto představy a pohledy měly svá nepochybná specifika (snad nejnázornějším příkladem může být poměrně

³⁰ JANÁK, *Staroegyptské náboženství II.*, s. 189–193.

³¹ JANÁK, *Staroegyptské náboženství II.*, s. 224.

výrazně specifický kult bohyně Hekaté rozšířený zejména na území dnešní Malé Asie), můžeme i zde vypozařovat některé základní společné (jednotící) základní prvky a rysy. Ty nám pak i v případě této starověké civilizace – s jistou mírou zjednodušení a zobecnění – umožňují hovořit o anticko-helénském (starořeckém) náboženství, anticko-helénských (starořeckých) mýtech a anticko-helénském (starořeckém) pohledu na problematiku smrti a posmrtného života jako o svébytném a relativně uceleném fenoménu.

V představách současného evropského člověka je především vlivem křesťanské tradice pojem náboženství spojován s vírou v (jediného) Boha, která s sebou přináší specifické vize světa a potřebu dodržování určitých etických norem chování. Cílem dodržování těchto etických norem chování jednotlivce je pak v oblasti náboženství spása člověka, která na něj čeká mimo tento svět a která je zároveň odpovědí na základní existenciální otázky života člověka. Fenomén v podobě tzv. „řeckého náboženství“ je v podstatě výpovědí o tom, co staří Řekové chápali jako předmět své víry, kterou doprovázely projevy náboženské bázně (aidós) a úcty (eulabeia) k tomu, v čem spatřovali božstvo (to theion) a co pro ně bylo posvátné (hieron).

Z proměn řeckého náboženství, které se objevují jako důsledek společenského vývoje a změn v nazírání na svět, vyplývá, že toto náboženství je nestejně v místě i v čase.³² Řecké dějiny začínají zpravidla osmým a sedmým stoletím, kdy vznikly homéřské eposy Ilias a Odyssea. Oba eposy odrážejí poměrně vyvinuté společenské poměry řecké společnosti a také náboženské představy, které předpokládají dlouhý a složitý vývoj. Vyvinuly se tyto představy u Řeků nebo je Řekové přejali od původního obyvatelstva Kréty a Peloponnésu? Rozbor reálií v homéřských básních odráží obraz společnosti mykénské. Existence krétského státu měla na rozvoj náboženských představ velký vliv tím, že se Kréťané seznámili i s náboženskými představami jiných starověkých národu. Kréťané po celou dobu trvání svého státu (asi od roku 2000 př. n. l. až asi do roku 1400 př. n. l.) udržovaly rozsáhlé obchodní styky s Egyptem a Malou Asií. Nešlo přitom jen o obchodní styky, ale docházelo též ke sblížování náboženských představ Kréťanů s představami egyptskými a babylonskými.³³

³² HOŠEK, *Náboženství antického Řecka*, s. 13.

³³ HOŠEK, *Řecké náboženství*, s. 33

Starověká náboženství, a tedy i náboženství vyznávaná na území starověkých řeckých států, byla zásadně polyteistická. To znamená, že uctívala celou řadu bohů, jimž byly pod vládu svěřeny různé oblasti nejen přírody jako takové, ale i veškeré oblasti lidského života a světa.³⁴

Postoj řeckého člověka k náboženství vystihuje Aristotelova historika, která vypráví, „že když se starý mudrc Hérakleitos obracel na hosty, kteří jej přišli navštívit, a uviděli jej, jak se hřeje u kuchyňského krbu, vyzval je, aby bez váhání šli dál a řekl: „i zde jsou bohové“. Kolem domácího krbu, který byl zasvěcen bohyni Hestii, jež chránila zdar a pokračování rodinného života, se scházela celá rodina. Každý novorozenec, aby jeho přijetí do rodiny bylo nábožensky stvrzeno, byl nošen kolem krbu. Tento příklad dokládá, že božstvo bylo pro řeckého člověka posvátné a blízké pro každý okamžik soukromého i společenského života. Náboženství zde není založeno na žádném pozitivním zjevení, které by božstvo poskytlo lidem, nemá tedy žádného proroka či zakladatele, a nemá ani žádnou svatou knihu, která by představovala počátek a základ teologického systému. Ve starověkém Řecku nebyla církev ani profesionální kasta kněží, která by vykládala náboženské pravdy a zajišťovala obřady. Jádrem vztahu Řeků s bohy spočívalo v dodržování kultů a náboženských rituálů předepsaných tradicí, které vyjadřovaly respekt lidí k božstvu.³⁵ Specifičnost a jednotnost řeckého náboženství jsou produktem epické poezie (Homérova Ilias a Hésiodova Theogonia) a výtvarného umění, které představuje ikonografický doplněk poezie. Epika se zrodila na pozadí tradičních bájných vyprávění opakovaných z generace na generaci o božstvech a nadpřirozených silách, které obývají a ovládají svět. Epická poezie bájná vyprávění uspořádala a umocnila jeho základní charakter, přičemž formovala řecké náboženství do jeho historické podoby.³⁶ Bohové jsou zde představováni jako hrdinové na nejvyšším stupni dokonalosti (areté) pro svou krásu, inteligenci a sílu a nesmrtelnost.³⁷

V řeckém pantheonu se tak můžeme setkat nejen s bohy, kteří ovládali a zároveň i personifikovali jednotlivé přírodní úkazy či síly, ale zároveň i s bohy, kteří ovládali či personifikovali různé lidské vlastnosti, stavy, činnosti nebo oblasti života. Pro starořecký pantheon je charakteristické antropomorfní pojetí bohů,

³⁴ CHALUPA, *Náboženství světa I: západní tradice*, s. 27.

³⁵ VERNANT, *Řecký člověk a jeho svět*, s. 223–226.

³⁶ VERNANT, *Řecký člověk a jeho svět*, s. 229–231.

³⁷ VERNANT, *Řecký člověk a jeho svět*, s. 230.

což značí, že starořeční bohové měli zásadně vnější lidskou podobu, a byli jak ženského, tak i mužského rodu. Lidem se však tito bohové podobali i svými city/pocity (znali lásku, žárlivost, závist i všechny ostatní vášně, které jsou jinak vlastní lidem), povahovými vlastnostmi (např. bůh války Arés byl povahy prudké a vznětlivé, bohyně krásy a lásky Afrodíté byla povahy marnivé) a svými tužbami (např. nejvyšší bůh Zeus často podléhal kráse žen, a to nejen nesmrtelných bohyní, ale i žen smrtelných).

Od smrtelných lidí se starořeční bohové nicméně i lišili, a sice tím, že byli silnějšími (bylo jim přisuzováno hrdinství v neomezené míře), svou nesmrtelností a věčným mládím (jež jim zajišťovala božská strava – ambrosie zapíjená božským nápojem – nektarem), odlišnou krví, a dále i některými svými nadpřirozenými schopnostmi (např. nejvyšší bůh Zeus byl proslulý tím, že dokázal měnit svou podobu).

Starořeční bohové nebyli vševědoucí ani všemohoucí, čímž se do značné míry lišili od představ o bohu (bozích) v jiných náboženstvích. Byli sami (stejně jako lidé) zrození (v případě olympských bohů se vlastně jednalo dokonce už o několikátou generaci bohů), a to, že byli věční, spočívalo v tom, že měli sami moc přivádět na svět jiné a že od svého zrození trvali věčně. Nesmrtelnost jim zajišťovala neustálá konzumace božské ambrosie zapíjené nektarem (čili dalo by se říci, že nebyli nesmrtelní bez dalšího pouze ze své božské podstaty jako takové, ale že jejich nesmrtelnost byla podmíněná). V rámci mezí daných osudem pak mohli lidem pomáhat nebo jim naopak škodit, což vedlo k tomu, že je lidé svými prosbami a modlitbami žádali o pomoc a ochranu, příp. si je snažili naklonit nebo alespoň udobřit (např. před bitvou, před uzavřením nějaké záležitosti, před vyplutím na moře apod.).

Jednotlivec se na konkrétní božstva mohl obracet sám, ale nejčastěji se na ně obracel jako součást rodiny, rodů nebo občanů města, takže zde hovoříme o tzv. náboženství komunitního typu.³⁸ Člověk přitom s bohy komunikoval prostřednictvím obětí, které mohly být buď krvavé (typicky usmrcení obětního zvířete a následné rituální pálení vybraných částí jeho těla na obětní hranici) nebo nekrvavé (typicky pálení kadidla či vonných směsí, zemědělských plodin apod.)³⁹. Tyto oběti zpravidla probíhaly v chrámech zasvěcených tomu kterému božstvu, ale v případě potřeby mohly být prováděny i mimo chrámy, a to dokonce

³⁸ CHALUPA, *Náboženství světa I: západní tradice*, s. 27.

³⁹ CHALUPA, *Náboženství světa I: západní tradice*, s. 28.

i osobou, která nebyla knězem daného boha (z mytologie známe příklady hrdinů, kteří sami obětovali konkrétním bohům jako poděkování za pomoc či v rámci nějaké své prosby). Nezřídka také docházelo k tomu, že uchazeč o přízeň bohů slavnostně slíbil (formou přísahy), že božstvu obětuje předem specifikovaný dar, pokud mu dané božstvo vyplní jeho přání či splní jeho prosbu. „*Oběti olympským bohům jistě představují ústřední moment toho, co Platón označuje jako „přátelství mezi bohy a lidmi“ (Symposion, 188c), a tedy také společenského přátelství mezi lidmi, jež ono první božské zaručuje.*“⁴⁰

V řeckém mytologickém vyprávění o rituálech je vznik tradice obětování pojat prozaičtěji. Podle mýtu stojí za vznikem obětování podvod, kterého se dopustil Prométheus. Lidem přisoudil maso zvířat a bohům nepoživatelné části, které spálil. Tím přisoudil nesmrtelným bohům kouř a vůni a lidem masitou stravu spojenou se smrtelností. Po obětním rituálu následovalo společné jídlo (hostina), při kterém se rozdělením masa potvrzovala společenská hierarchie. Existovaly také obětní rituály, které byly věnovány chtonickým mocnostem spojeným se světem zemřelých, při nichž byla oběť spálena celá přímo na holé zemi. Jednalo se o zaříkavací zažehnavací rituál, který měl chránit lidské společenství – obava z neviditelného, z neznámého – strach ze smrti.⁴¹

Postupem doby nicméně bylo i starořecké náboženství v této jeho – řekněme – klasické podobě modifikováno cizími vlivy, mezi jinými pak především vlivy egyptskými. Jedním z projevů takovýchto vlivů egyptského náboženství na náboženství řecké bylo zapůjčování si a přebírání (adaptace) některých egyptských božstev do řeckého panteonu. Lidstvo, tápající v nejistotách života, se obracelo ke kultům, které mu po těžkém životě slibovaly spasení a blaženost. Na rozdíl od starořeckých kultů orientální nauky hlásaly, že každý člověk (jako jednotlivec) má svoji hodnotu, ať už je člověkem svobodným či otrokem, bohatým či chudým, anebo ať je jakékoliv národnosti. Tento orientální pohled byl formován především skutečností, že právě v Orientu po mnoho století žily vedle sebe různé národy a skupiny obyvatel, což se odrazilo i do tamních náboženských představ. Orientální božstva se rozšířila po helénském světě z Egypta, Malé Asie a Persie. Speciálně ze starověkého Egypta se v Řecku rozšířil kult boha Ammon, na

⁴⁰ VERNANT, *Řecký člověk a jeho svět*, s. 236.

⁴¹ VERNANT, *Řecký člověk a jeho svět*, s. 236.

něhož složil hymnus řecký básník Pindaros, dále kult bohyně Isidy a kult boha Sarapida. Isidiny svatyně přitom známe ze všech míst antického světa, v nichž se věřící obraceli k této bohyni jako jediné všemocné vládkyni světa. S Isidovým kultem býval úzce spojen i kult boha Sarapida, kterému se dostalo mimořádné podpory ze strany Ptolemaia I. Sarapidův kult se šířil velice rychle i díky vlastnostem, které byly Sarapidovi přičítány, a které shrnovaly vlastnosti jiných bohů. Sarapis byl bohem plodnosti a životodárného slunce a současně i vládl podsvětí. Stoupenci Sarapida se scházeli u posvátné hostiny, při níž si byli všichni rovni. V pozdějších dobách se jak Egypťané, tak i obyvatelé přední Asie, chovali k tomuto bohu zdrženlivě.

8. POJETÍ SMRTI VE STAROVĚKÉM ŘECKU

Existují různé definice fenoménu smrti, které se liší podle dané kultury či náboženství, nicméně obecně platí, že většinou žijeme tak, jako kdybychom měli jistotu, že žijeme věčně, a každému pomýšlení na smrt se vyhýbáme.

Smrt je v antické řecké literatuře chápána tak, že když člověk zemře, zemře jen jeho lidská schránka, avšak duše přežívá dál ve své nesmrtelnosti. Mění se pouze její fyzická schránka, popřípadě místo, kde přežívá po smrti fyzické schránky. Podobně jako život, je i smrt každého člověka jedinečná v podobě nezvratného osudu. I sami olympští bohové byli podřízeni osudu a ani oni nesměli v některých případech do osudu zasahovat (srov. např. příběh Oidipa, který se marně snažil uniknout svému tragickému osudu, nebo Homérovo vyprávění o tom, jak jednotliví olympští bohové, kteří se osobně zúčastnili Trojské války, sice mohli do bojů zasahovat a válčícím stranám pomáhat, avšak byli přitom limitováni právě osudem, který nesměli porušit).

Podle antického pojetí je osud je sudba, životní úděl, který upředou přadleny narozenému dítěti u kolébky. Tento úděl nazývá Homér životním během člověka – moira (úděl), aisa (příděl) a potmos (dopadnuvší, los, rána). Moiry jsou specifikovány u Hésioda, jsou to tři Moiry, které předou niť osudu – Klótho (předoucí, načíná niť), Lachechis (udělující, pokračuje v předení) a Atropos (neodvratná, ustříhuje niť). Stejně je tomu i v Ústavě od Platóna. Jejich význam

se později zevšeobecnil a ustálil se na pojmu „osud“. Platilo, že osud řízený Moirou je neměnný.⁴²

Zeus, který vládl nad zemským povrchem, udílel člověku buď dobro nebo zlo. Držel zlaté vážky osudu, na nichž zvažoval dva osudy lidí, vážky uchopil uprostřed a zvedl je do výše. Klesající miska ukazovala smrt, tj. dolů k Hádovi. V tomto případě nebyl osud člověka určen při narození. Osud určený Diem nebyl neměnný a jiní bohové jej mohli v nepřítomnosti nejvyššího boha pozměnit.⁴³

9. PŘEDSTAVY O POSMRTNÉM ŽIVOTĚ VE STAROVĚKÉM ŘECKU

V antickém Řecku převládal v přístupu k posmrtnému životu člověka především praktický aspekt, pro který bylo charakteristické hledání jisté analogie s životem živých (s životem člověka před jeho smrtí). Přebývala tak představa, že duše člověka přetrvává i po fyzické smrti těla a že pokračuje ve své existenci v podsvětí. Život duše na tomto místě byl chápán jako pouhé přežívání. Podle některých z tehdejších představ duše smrtí těla zapoměla na svůj předchozí život a následně v podsvětí pouze přežívala v podobě mátožného stínu.⁴⁴ *„Život lidský je pomíjející a křehký jako život listí stromového. Od narození až do smrti jest člověk v rukou božských. V podsvětí není již pravého života. Tam žije duše, dech, duch, odloučená od těla, již jen jako pouhý stín, bez citu a myšlení.“*⁴⁵

V Odyssei lze také zaznamenat názor, že podoba duše zemřelého odráží podobu jeho někdejšího fyzického těla. Duše zemřelých si rovněž zachovávaly stejné emoce a smysly, jimiž se zemřelý vyznačoval za svého života.⁴⁶ Víra, že všechny duše odchází do podsvětí se všemi smysly, nicméně vznikla až později, a začala být podporována názorem, že má-li být trest trestem, je nutné, aby trestanec

⁴² HOŠEK, *Náboženství antického Řecka*, s. 87.

⁴³ HOŠEK, *Náboženství antického Řecka*, s. 89.

⁴⁴ *Afterlife: Greek And Roman Concepts*. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com [online]. Dostupné z <<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/afterlife-greek-and-roman-concepts>> [cit. 22. 8. 2023].

⁴⁵ SASKA-GROH, *Mythologie Řeků a Římanů*, s. 16

⁴⁶ *Afterlife: Greek And Roman Concepts*. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com [online]. Dostupné z <<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/afterlife-greek-and-roman-concepts>> [cit. 22. 8. 2023].

nepozbyl citů a smyslů.⁴⁷ Duše zemřelých ovšem postrádaly některé důležité schopnosti, a to především schopnost mluvit s živými (s výjimkou zvláštních okolností, např. pokud navštěvovaly živé lidi v jejich snech, nebo pokud se např. napily krve obětních zvířat – srov. např. vyprávění o věštci Teiresiásovi v Odyssei), a dále schopnost fyzického kontaktu s živými (a to díky absenci jakékoli své hmotné podstaty).⁴⁸

9.1 ŘÍŠE MRTVÝCH A JEJÍ VLÁDCE

Duše mrtvých se mohly vrátit na zem (do světa živých) v podobě duchů, ale většinou zůstávaly v podsvětí, jemuž vládl bůh podsvětí jménem Hádés, což byl syn Kronův a Rhein, bratr Diův a Poseidonův. Hádés vládl říši mrtvých společně se svou manželkou Persefonou. Neviditelný Hádés panoval ve své říši přísně a krutě (žádný slib ho nedojmul, žádná prosba neobměkčila). Neviditelnost mu zajišťovala kouzelná přilba, kterou mu přinesli Kyklopové před bojem s Titány. Lidé ho nenáviděli, protože do své říše přijímal všechny lidi rychle a neočekávaně, ostatně také se tradovalo, že jezdí v koňském spřežení. Avšak podsvětí jen nepohřbívalo veškerý život, ale bylo zároveň i původcem rostlinného života. Proto Hádés spolu s Persefonou byli vzýváni při orbě, aby byla velká úroda (ostatně matkou Persefony byla Démétér, bohyně zemědělství). Hádovým symbolem býval roh hojnosti a klasy, což souviselo také s tím, že právě v zemi bývaly ukryté drahé kovy, které Hádés poskytoval lidem.⁴⁹ Pokud chtěl někdo Háda vzývat, stačilo, aby poklekl a zabušil do země. Z obětních zvířat měl Hádés nejraději černé ovce, ovšem při jejich zabíjení musel obětující odvrátit tvář a dívat se jinam. Z rostlin mu Řekové zasvětili narcis a ze stromů cypřiš.⁵⁰ Vchody do podsvětí vedly temnými propastmi tzv. údolí stínů a nacházely se zpravidla v nehostinných či tíseň nahánějících částech krajiny. Jeden ze vchodů do podsvětí se nacházel např. u řeky Acherón v Epeiru (acheruntské jezero), další na Sicílii u sopky Etny nebo na Apeninském poloostrově u jezera Avenského poblíž města Kúmy apod. Podle Homéra byl vchod do podsvětí za

⁴⁷ SASKA-GROH, *Mythologie Řeků a Římanů*, s. 16.

⁴⁸ CHALUPA, *Náboženství světa I: západní tradice*, s. 29.

⁴⁹ SASKA-GROH, *Mythologie Řeků a Římanů*, s. 135.

⁵⁰ ZAMAROVSKÝ, *Bohové a hrdinové antických bájí*, s. 153.

Ókeanem na nejzazším západním konci světa, kam nedopadaly ani paprsky slunce (Hélie). Sídlem boha Háda a jeho manželky Persefony byl Erebos, temnější hlubina podzemních prostorů. Svět živých od světa mrtvých oddělovala řeka Styx (řeka nenávisti), do níž se vlévaly řeky Acherón (řeka bolesti a nářku), Kókýtos (řeka lkaní), Pyriflegethón (řeka ohnivá) a Léthé (řeka zapomnění). Tradovalo se, že když duše sestupovala do Tartaru, musela mít pod jazykem minci (obolos), kterou tam mrtvému vložili jeho příbuzní. Jedině tak mohla zaplatit převozníkovi Chárónovi, který pak mrtvé duše na své pramici převezl přes řeku Styx. Duše bez obolu navždy čekaly na břehu.⁵¹ Po svém převezení přes řeku Styx duše vystoupily na velikou asfodelovou louku, která se táhla přes celý Hádés (podsvětní říši), a zde se napily vody z řeky Léthé, aby zapomněly na svůj předešlý pozemský život. Ocelovou bránu představující vchod do podsvětí střežil Aiakos, který kdysi, jako smrtelník, byl moudrým a spravedlivým vládcem, a trojhlavý pes Kerberos s hřívou a s ocasem z hadů, který svým štěkotem vítal přicházející duše a vpouštěl je do podsvětí, avšak zároveň hlídal, aby se nikdo z podsvětí již nedostal zpět.⁵²

9.2 POSMRTNÝ SOUD S DUŠÍ ZEMŘELÉHO

Každá nově přichodící duše také musela v podsvětí předstoupit před soud složený z Aiakose, syna Diova a Aigínina, Mínóse a Rhadamanthyse, synů Dia a jeho milenky Europy. Tito soudci určovali spravedlivým místa v Elysiu, kde pak spravedlivé duše žily blaženým životem. Nespravedlivé tito soudci naopak vydávaly Erínyím, aby je potrestaly. Většina duší představovaná těmi, kteří za svého života nebyli ani dobří ani zlí, se (podle tehdejších představ) v podsvětí potulovala v podobě stínů po asfodelové louce. Tresty byly v podsvětí odstupňovány podle povahy a míry provinění. Mezi nejznámější hříšníci, kteří si odpykávali v podsvětí svůj trest, patřili Tityos, Tantalos a Sisyfos. Tityos byl obrovský syn země, který znásilnil Latonu, která putovala do Delf. Za to byl nucen ležet na zemi, zatímco dva supi mu vyklovali stále dorůstající játra. Tantalos stál po kolena v jezeře a nad hlavou mu viselo překrásné ovoce, avšak kdykoli po něm vztáhl svou ruku, ovoce se ihned vzdálilo, a kdykoli se shýbl, aby se napil,

⁵¹ GRAVES, *Řecké mýty*, s. 124.

⁵² SASKA-GROH, *Mythologie Řeků a Římanů*, s. 16.

voda před ním ustoupila, takže trpěl neustálou žízní a hladem. K těmto mukám byl odsouzen za svoji zpučnost, za zneužití svého postavení a přízně bohů, o kterých navíc pochyboval, že by byli vševědoucí. Svě zlé činy dovršil největším zločinem, a to tím, že pozval bohy na hostinu do svého domu, kde jim předestřel pokrm připravený z masa svého vlastního syna Pelopa, kterého za tím účelem zabil. Pouze zamyšlená bohyně Démétér snědla kousek masa z nachystané tabule, ostatní bohové pokrm odmítli. Maso Pelopa pak rozhněvaní bohové vhodili do kotle a bůh Hermés ho opět vzkřísil k životu. Chybějící kousek masa na Pelopově lopatce, který pozřela roztržitá Démétér, bohové nahradili kouskem slonové kosti. Sisyfos byl nucen valit ohromný kámen až na vrchol hory, ale pokaždé, když ho dovalil až na vrchol, mu kámen vyklouzl a svalil se zpátky, takže Sisyfos jej musel valit znovu. Sisyfovo trápení tak nikdy nekončilo.⁵³

Podle pozdějších bájí byly Elysion i Tartaros v Hádu. Tartaros byl místem, kde trpěli odsouzení za své hříchy a původně se od Hádu lišil, nicméně v pozdějších pojetích obě tato místa splývají v jedno. Elysion, kterému vládl Kronos, pak bylo místem, kde přebývaly duše blažených.

9.3 PROSTUPNOST ŘÍŠE MRTVÝCH A SVĚTA ŽIVÝCH (NÁVŠTĚVY PODSVĚTÍ)

Ačkoli zásadně mohly do říše mrtvých vstoupit pouze duše zemřelých, které se pak již nesměly vrátit zpět na zem, nebyla neprostupnost mezi říší mrtvých a světem živých absolutní. Nejde jen o to, že duše mrtvých mohly v jistém smyslu navštěvovat živé, typicky ve snu, např. proto, aby živé varovaly před hrozícím nebezpečím (mimoходом Hypnos, bůh spánku, jenž byl synem bohyně noci Nykty, byl dvojčetem boha smrti Thanata). Právě staré mýty jsou totiž důkazem, že v některých případech bylo výjimečně možné, aby naopak i živý člověk vstoupil do říše mrtvých, a dokonce aby se i posléze odtud dostal zpět.

Samozřejmě jednalo se o případy zcela ojedinělé, zpravidla podmíněné specifickými okolnostmi, které prolomení pravidel ovládajících svět mrtvých mohly výjimečně odůvodnit. Nejčastěji se tak (jako živým lidem) podařilo do Hádovy říše krátkodobě proniknout některým hrdinům, kteří vynikali

⁵³ SASKA-GROH, *Mythologie Řeků a Římanů*, s. 13-15.

hrdinskými činy a které staří Řekové uctívali podobně jako bohy. Někteří z nich byli potomky bohů a smrtelných žen, a mohli mít tudíž v žilách částečně i božskou krev, avšak na rozdíl od bohů byli smrtelní. Typickým příkladem takovýchto hrdinů, kteří úspěšně pronikli do Hádovy říše a dokázali se vrátit zpátky na zem, byl např. Héraklés.

Z hlediska možného pochopení otázky prostupnosti říše mrtvých a světa živých se však jako mnohem zajímavější mohou jevit příklady, kdy do Hádovy říše bylo umožněno vstoupit i zcela obyčejným lidem. V tomto směru lze jako příklad uvést jednoho z bojovníků proti Trójanům krále Odyssea a mimořádného pěvce a hráče na lyru Orfea.

Odysseus byl králem na ostrově Ithaka. Své království vyženil s Penelopou, dcerou akarnanského krále Ikaría. Do podsvětí se Odysseus dostal na své bludné pouti domů z dobyté Tróje. Na radu kouzelnice Kírké, dcery boha slunce Héliá, odplul Odysseus na daleký sever do země Kimmeirů, kde byl vchod do podsvětí, aby se poradil se stínem věštce Teiresia. Pod vysokou skálou, ze které padala voda do podsvětí řeky, vyhrabal mečem jamku a do ní lil úlitby mrtvým (med, sladké víno, čistou vodu), okolo rozsypal bílý ječmen a nad jamkou porazil černého skopce, jehož čerstvou krev jímal do připravené jamky (po požití čerstvé krve se totiž duši na nějaký čas vrátily její pozemské smysly a vzpomínky).

*„Vyvalila se černá krev z rány
a z Erebu přicházely stíny mrtvých,
mlhavou temnotou těkaly náhle
neklidné hloučky milenek, milenců, starců
sedřených životem, mladých žen smavých,
jimž prudký bol sevřel smrtícím stiskem srdce,
i zástupy mužů, jež proklála v bojích kovová kopí,
až vystříkla rudá krev proudem na zlaté oruží.“*

Teiresias se napil krve a předpověděl Odysseovi, že se po strastech vrátí do své vlasti i se svými druhy, kteří jej doprovázeli, ovšem pod podmínkou, že nikdo z nich neurazí boha slunce Héliá. Odysseus se v podsvětí setkal též s duší své matky nebo s duší Hérakla a s dušemi dalších známých postav řecké mytologie.

Poté, co se vrátil z podsvětí zpátky na svět, ho Kirké uvítala slovy: „*Jste vy mi odvážní smělci! Sestoupili jste živi v Hádovu říši! Zachtělo se vám vejít tam dvakrát? Člověk přece jen jedenkrát zmírá! Ted' však jezte a pijte, než zapadne slunce. Až bude svítat, zvedněte kotvy!*“⁵⁴

Orfeus byl pěvec, jehož hra na lyru a zpěv měly kouzelnou moc. Kdykoli rozezněl svou lyru a zazpíval píseň, divoká zvíř k němu z lesů přicházela, ptáci se slétali a stromy se kývaly, jen aby se kolem něj všichni shromáždili. Orfeus se proslavil nejen svým uměním, ale i svou láskou k Eurydice. Eurydika při trhání květů šlápla na jedovatého hada a na uštknutí zemřela. Orfeus se rozhodl sestoupit do podsvětí a od boha Háda si vyžádat svou manželku zpátky. Chárón pod kouzlem Orfeova zpěvu jej převezl přes řeku Styx, třebaže Orfeus ještě nebyl mrtvý, načež Orfeus předstoupil před Háda a jeho manželku Persefonu. Zazpíval jim píseň o své lásce k Eurydice a požádal je, aby mu ji vrátili zpět do světa živých. Celá podsvětní říše byla dojata, a dokonce i Hádés souhlasil, pod podmínkou, že když ho bude z podsvětní říše vyvádět bůh Hermés, neohlédne se za Eurydikou dřív, než oba spatří světlo pozemského světa. Orfeus nadšeně souhlasil, celou cestu se ovládl, ale na samém konci cesty před říší živých ze strachu, zda se Eurydika náhodou neztratila, se ohlédl, a v ten moment už spatřil jen Eurydiky odcházející stín... Sám se tak stal příčinou její druhé smrti. Znovu se pokusil vyprosit si její duši, avšak tentokrát již byli bohové podsvětí neoblomní, a Chárón ho už do říše mrtvých znovu nepřevezl. Orfeus se pak se svou manželkou opětovně shledal až jako mrtvý, po čtyřech letech, kdy zahynul rukama žen, kterým se po smrti Eurydiky vyhýbal.⁵⁵ Podle jedné z verzí to byly Bakchantky, následovnice boha vína Dionýsa (Bakcha), podle jiných zdrojů to byly žárlivé manželky mužů, protože po smrti Eurydiky se začal Orfeus stranit žen a začal vyhledávat společnost mužů.

10. STAROVĚKÁ ŘECKÁ MYSTÉRIA (ORFISMUS)

Právě některé ze starověkých mýtů se v antickém Řecku posléze staly základem pro vznik starořeckých mystérií. Konkrétně již zmíněný mýtus o Orfeovi se stal

⁵⁴ HOMÉR, *Odyseia*, s. 211-212.

⁵⁵ ZAMAROVSKÝ, *Bohové a hrdinové antických bájí*, s. 318.

základem kultu náboženství zvaného orfismus, který vznikl zhruba v polovině 6. stol. př. n. l. Tento kult přejímal některé mýty a dával jim nový smysl. S orfismem polemizovali i raně křesťanští otcové. Podle orfiků byla duše nesmrtelná ve smrtelném těle a uchovávala v sobě hříchy předchozích generací. Po smrti se duše převtělila do člověka nebo živočicha. V době mezi převtělením duše odcházela do podsvětí, aby se očistila. Po třech převtěleních pak duše zůstávala na ostrovech blažených. Orfické prvky ovlivnily učení jak pythagorejců, tak platonismus a novoplatonismu.⁵⁶

Nábožensko-filozofická sekta orfiků se průběhem dob změnila v ucelený systém, připisovaný mýtickému pěvci Orfeovi, který – jak již bylo řečeno – sestoupil do podsvětí a vrátil se zpátky do světa živých. Orfeus byl představován jako héros, šířitel kultury, tvůrce náboženských obřadů a autor rituálních hymnů. Orfik byl zasvěcován předcítáním starověkých textů od potulných kněžích (orfeotelestai), kteří využívali lidské pověrčivosti. Základem orfismu byl příběh o utrpení Dionýsa, Diova syna. Původní myšlenka byla, že člověk představuje spojení chtonického a božského prvku, vzešlého z popela Titánů. Titáni přijali božský prvek pozřením Dionýsa, který byl oklamán hračkami. Proto orfická eschatologie vycházela z představy o božském principu v každém člověku. Pokud ovšem člověk vedl hříšný život, byl božský princip potlačen zlým titánským prvkem. Člověk, který žil spravedlivým životem a který byl zasvěcen do orfického způsobu života a dodržoval jeho pravidla [např. zákaz požívání masa (vegetarianismus), neboť v každém živém tvorů se mohla nacházet duše, která byla dříve lidská, nebo zákaz nošení vlny], byl čistý. Nezasvěcený a nemorální člověk byl v podsvětí uvržen do špinavého bahna. Podle orfických představ musel být každý člověk, než dosáhl konečné blaženosti, nejprve řadou zrození očištěn titánským prvkem. „Orfik viděl pramen zla v tělesné schránce člověka (sóma), která je vězením, později u pythagorovců hrobem (séma) duše, která v pozemském životě splácí hřích vlastních minulých životů a pyká za ně.“ Tento striktní dualismus následně ovlivnil Platónovo učení.⁵⁷

Orfikům byly do hrobu vkládány zlaté destičky, které – stejně jako egyptské knihy mrtvých – plnily funkci jakéhosi průvodce a popisovaly podsvětní cesty, např. kde

⁵⁶ NEŠKUDLA, *Encyklopedie řeckých bohů a mýtů*, s. 170.

⁵⁷ DOSTÁLOVÁ, HOŠEK, *Antická mystéria*, s. 140-154.

se vyhnout řece Zapomnění a jak se dostat k jezeru Paměti. Pokud se duše nenapila z jezera paměti, zapomněla na své předchozí životy. Jako příklad lze uvést nápis na zlatém plíšku, který byl nalezen v hrobě v Kalábrii:

*„Po pravé straně Hádova sídla tam nalezneš pramen,
u něho do výše roste a pne se bělostný cypřiš.
Zemřelých duše sem chodí a hledají chladivý doušek.
K tomuto prameni do blízka nechod' a přiblížit střež se.
Nalezneš další. Zde z širého jezera Paměti čerpej
proudící chladivou vodu, sem hlídači sami tě pustí.
Budou se oni tě tázat, co přivádí do těch míst tebe,
jim ty pak po pravdě vypovíš všechno, co budou chtít vědět.
Řekneš: „Jsem potomek země a rovněž tak hvězdného nebe,
nebeský tedy mi původ byl dán, to známo vám budiž!
Žízeň mě souží a až k smrti trápí, tak dejte mi rychle
chladivou vodu, jež v širém se jezeru Paměti skrývá.“
Strážci pak povolí tobě se z božského pramene napít.
S jinými slavnými mysty a bakchy se posvátnou cestou
budeš společně ubírat dále...“⁵⁸*

Ideálním cílem orfiků bylo ukončit koloběh zrození, protože lidé, kteří jsou nuceni se v něm pohybovat, by v jeho rámci mohli být potrestáni ještě horším životem, než jaký byl ten jejich předchozí (člověk by se mohl nově vtělit i do zvířete). Pokud by se duše napila vody z Léthé, zapomněla by na svůj cíl a mohla by zatoužit po znovuzrození zpátky na zem. Proto bylo na plíškách připomínáno, aby duše pila jen z jezera Paměti.⁵⁹

11. POHŘEBNÍ RITUÁLY VE STAROVĚKÉM ŘECKU

Nejen vybraní zasvěcenci starověkých mystérií a kultů, ale i obyčejní lidé, se však na vládce podsvětí obraceli se svými žádostmi, a v této spojitosti dodržovali určité předepsané rituály.

⁵⁸ DOSTÁLOVÁ, HOŠEK, *Antická mystéria*, s. 118.

⁵⁹ DOSTÁLOVÁ, HOŠEK, *Antická mystéria*, s. 122.

Od přeživších se očekávalo, že zajistí, aby se mrtvým dostalo řádných pohřebních obřadů, neboť pokud by se tak nestalo, duše zesnulého by musela bloudit mezi Horním světem a Podsvětím. Představa řádného pohřebního obřadu se měnila v závislosti na čase a místě. V ideálním případě ženy z rodu zesnulého mrtvé tělo omyly ve stejný den, kdy došlo k úmrtí. Další den byl věnován truchlení, kdy truchlení rodinných příslušníků bylo doplněno truchlením dalších za tím účelem najatých osob (truchlících), pokud si to rodina mohla finančně dovolit a pokud to dovolovaly zákony daného města. Zesnulému byly dávány dary včetně předmětů, které by mohl použít ve svém dalším (posmrtném) životě. Třetí den bylo tělo zpopelněno na dřevěné pohřební hranici nebo pohřbeno uložením do země, a poté pravidelně během svátků uctíváno. Pokud se nenašlo tělo zesnulého, obřady se přesto konaly v naději, že duše zemřelého tak najde svůj klid. Lidé pokládání za mrtvé, kteří se po takovémto pohřebním obřadu objevili živí, byli nazýváni „dvojitým osudem“, a museli podstoupit symbolické znovuzrození. Aby duše zemřelého našla klid v říši mrtvých, stačil i symbolický pohřeb, jaký provedla např. Antígona posypem těla svého mrtvého bratra zemí. Odepřít zemřelému pohřeb bylo jedním z nejkrutějších trestů tehdejší společnosti (srov. např. vyprávění o tom, jak trojský král Priamos musel prosit řeckého reka Achillea, aby mu dovolil pohřbít mrtvého Hektora).⁶⁰

Duše zemřelých, kterým nebyly poskytnuty řádné pohřební obřady, nebo duše těch, kteří zemřeli příliš brzy nebo násilným způsobem, se mohly vrátit na zem do světa živých a ohrožovat existenci lidí, a to nejen těch, které samy tyto duše vinily ze svého neštěstí. Lidé ve starověkém Řecku věřili, že duchům zabrání ve vstup do domu věnce z trnité rostliny Rhamnos, které se proto věšely na okna a dveře domů. V některých částech Řecka se konaly každoroční slavnosti Anthestéria. Byl to pravděpodobně nejoblíbenější athénský svátek, ke kterému patřily květy, víno a uctívání mrtvých, a na jehož konci proběhlo slavnostní zažehnání zlého osudu a zlých duchů. Smyslem této třídní oslavy zřejmě bylo

⁶⁰ *Afterlife: Greek And Roman Concepts*. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com [online]. Dostupné z <<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/afterlife-greek-and-roman-concepts>> [cit. 22. 8. 2023].

zajistit, aby duchové byli spokojeni s touto pozorností a aby po zbytek roku zůstali klidní a neohrožovali existenci lidí.⁶¹

12. ZÁVĚR

Jak již bylo řečeno, staroegyptská civilizace byla výrazně starší než civilizace antického Řecka, a také se vyvíjela nejen po mnohem delší dobu, ale i na mnohem rozsáhlejších (co do klimatických podmínek i domorodého obyvatelstva rozdílných) územích. Jako historicky výrazně starší pak staroegyptská civilizace pochopitelně svou kulturou a náboženstvím částečně ovlivnila také kulturu a náboženství starých Řeků, a to především vznikem nových kultů božstev, která neměla svůj původ v klasickém řeckém pantheonu (nepatřila mezi tzv. olympské bohy), a která zpravidla měla (jak bylo typické právě pro staroegyptské náboženství) úzkou vazbu na přírodní síly, a která případně i představovala dominantní (či dokonce universální) božskou sílu (srov. např. kult Isidy, kult Sarapida, kult Osirida apod.)

Pokud jde o samotný posmrtný život, ten hrál důležitou roli v náboženských a kulturních představách jak ve starověkém Řecku, tak i ve starověkém Egyptě. Každá z těchto starověkých civilizací však měla odlišnou představu o podstatě smrti a konkrétní podobě posmrtného života, neboť vycházela z odlišné tradice a společensko-historického kontextu.

Co bylo oběma těmto civilizacím společné, je základní teze a víra, podle níž fyzickou smrtí člověka (lidského těla) existence lidské duše nekončí. Právě tato myšlenka byla tím hlavním důvodem, proč otázce smrti a posmrtného života byla v obou těchto civilizacích věnována zvýšená pozornost. Na rozdíl od starověkých Řeků se však starověcí Egyptané na svůj další život v podsvětí soustavně připravovali již v průběhu celého svého pozemského života (srov. např. výstavbu pyramid, pohřebních komor apod.). Jak u starých Egyptanů, tak i u starých Řeků, se tak můžeme setkat s představami o existenci podsvětí či podsvětní říše jako

⁶¹ *Afterlife: Greek And Roman Concepts*. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com [online]. Dostupné z <<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/afterlife-greek-and-roman-concepts>> [cit. 22. 8. 2023].

specifického světa, ve kterém se duše zemřelých po smrti nacházejí. Za společný rys můžeme také označit představu, že tato podsvětní říše má svého vládce (boha) a řídí se vlastními zákony a principy. Tento vládce podsvětí pak jak u starověkých Egyptanů, tak i u starověkých Řeků, byl nejenom vládcem mrtvých, ale rovněž tak i bohem, který se též podílel na koloběhu života v přírodě (Usir byl rovněž bohem vegetace a plodnosti, přičemž v jeho osudu se odrážela životodárná síla přírody a koloběh zemědělských prací; obdobně Hádés, jak již bylo uvedeno výše, byl společně se svou manželkou Persefonou, matkou bohyně zemědělství Démétér, vzýván při orbě).

Typickou pro obě tyto starověké civilizace rovněž byla představa posmrtného soudu s duší zemřelých, který hodnotil život duše za jejího pozemského života (její hříchy) a rozhodoval o dalším jejím osudu v podsvětí. Zatímco však podle představ antických Řeků duše mrtvých soudily duše spravedlivých lidí, soudní tribunál v podsvětí podle představ starověkých Egyptanů tvořili pouze bohové).

Podmínkou posmrtného života jak ve starém Egyptě, tak i ve starém Řecku, byly určité rituály, především pak rituál pohřbení těla zemřelého, avšak jejich konkrétní podoba se u obou těchto civilizací poměrně zásadním způsobem lišila. Zatímco totiž ve starověkém Řecku bylo nejčastějším a nejtypičtějším způsobem pohřbu zemřelého zpopelnění těla na pohřební hranici, popř. pohřeb do země, tedy forma pohřbu, která vedla ke zničení fyzické podstaty těla, cílem starých Egyptanů bylo naopak tělo zemřelého, pokud možno co nejúplněji zachovat (existovaly různé formy a úrovně mumifikace podle movitosti klienta). Dalším podstatným rozdílem byla i obsahová a formální stránka těchto rituálů, kdy právě pro starověký Egypt je charakteristická značná propracovanost těchto rituálů i fakt jejich provozování profesionální kastou kněží v rámci staroegyptských chrámů.

Pokud jde o samotný posmrtný život, pak zde se představy obou zmíněných starověkých civilizací spíše rozcházely. Zatímco ve starověkém Řecku i duše člověka zlého v podsvětí přežívá věčně, byť v trvalých mukách (srov. výklad o Tartaru), ve starověkém Egyptě naopak zlou duši nenávratně pohltily útroby požiračky Amemait, což představovalo její zánik. Na druhou stranu je zajímavé, že v obou těchto starověkých kulturách se lze setkat s mýtickými příběhy o

násilném usmrcení jedince spojeném s porušením integrity jeho těla, kdy bohové následně jednotlivé části těla opět spojili v jeden celek a tělo vzkřísili (srov. mýtus o Usirovi a mýtus o Pelopovi, kterého zavraždil Tantalos).

Za společný rys lze dále označit fenomén starověkých mystérií, které jak ve starém Egyptě, tak i ve starém Řecku, vycházely právě z tehdejších představ o podstatě smrti a podobě posmrtného života. Zatímco ale ve starověkém Řecku (konkrétně např. v rámci orfického kultu) bylo cílem zasvěcení dosáhnout vymanění se z koloběhu zrození a dosáhnout tak stavu konečné blaženosti, tak ve starověkém Egyptě (konkrétně např. u Usirova kultu) bylo cílem upevňování naděje zemřelého na vzkříšení a věčný život. Přesto právě v oblasti mystérií můžeme zaznamenat nejvýraznější a možná i nejintenzivnější vlivy staroegyptské civilizace na duchovní aspekt života v antickém Řecku, a to zejména pokud jde o náboženské představy, transformační rituály jakož i pohled na smrt a posmrtný život člověka.

Pohled na problematiku smrti a posmrtného života, který původně vycházel z mýtů, se ve starověkém Řecku v průběhu doby vyvíjel, přičemž postupem času se otázka smrti a posmrtného života stala doménou antické filozofie. Právě v oblasti filozofie se tak již v dobách antického Řecka můžeme setkat i s myšlenkami o reinkarnaci duší (např. u Platóna), které představovaly významný vývojový posun oproti pojmání posmrtného života v rámci starověkých mýtů (představa převtělování duší totiž zcela opouští původní představy o věčném setrvání duše zemřelého v podsvětní říši). Naproti tomu staří Egyptané nebyli žádní filozofové a základní myšlenky egyptské kultury vycházely z potřeb státu a kultu, a jejich bezprostředním vyústěním byly rituály. Nezáskali tak patřičný odstup, v němž by rozvíjeli obecné úvahy, které by zachytili prózou nebo poezií,⁶² a veškerá jejich snaha byla orientována na zachování řádu *maat*.

⁶² ASMANN, *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 42.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ASMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve Starověkém Egyptě*. Praha: Vyšehrad 2000. ISBN 80-7021-514-3.

DÁVIDOVÁ, Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Praha: BB/art 2006. ISBN: 80-7341-698-0.

DOSTÁLOVÁ, Růžena. HOŠEK Radislav. *Antická Mystéria*. Praha: Vyšehrad, 1997. ISBN 80-7021-217-9.

GRAVES, Robert. *Řecké mýty*. 2. vyd. Plzeň: Mustang, 1996. ISBN 80-7191-156-9.

HELLER, Jan. *Starověká náboženství. Náboženské systémy starého Egypta, Mezopotámie a Kenaanu*. Neratovice: Verbum Publishing s.r.o. 2010. ISBN 978-80-903920-2-1.

HOMÉR. *Odysseia*. Voznice: Leda, 2021. ISBN 978-80-7335-692-7.

HOŠEK, Radislav. *Náboženství antického Řecka*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-516-X.

HOŠEK, Radislav. *Řecké náboženství*. Praha: Univerzita Karlova, 1988.

CHALUPA, Aleš. *Náboženství světa I : západní tradice*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-7200-8.

JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství II. Život a úděl člověka*. Praha: Oikoymenh, 2012. ISBN 978-80-7298-467-1.

NEŠKUDLA, Bořek. *Encyklopedie řeckých bohů a mýtů*. Praha: Libri, 2003. ISBN 80-7277-125-6-

PATOČKA, Jan. *Nejstarší řecká filosofie*. Praha: Vyšehrad, 1996. ISBN 80-7021-195-4.

PLATÓN. *Faidon*. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-157-7.

SASKA, Leo František, a GROH, František Dr. *Mythologie Řeků a Římanů*, Praha: I.L. Kober, 1948.

VACHALA, Břetislav. *Staroegyptská Kniha mrtvých*. Praha: Dokořán, 2009. ISBN 978-90-7363-235-9.

VACHALA, Břetislav. *Dávné písně lásky*. Praha: Československý spisovatel, 1982.

VERNANT, Jean-Pierre. *Řecký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 2005. ISNB 80-7021-731-6.

VERNER, Miroslav. *Chrám světa*. Praha: Academia. 2010. ISNB 978-80-200-1861-8

ZAMAROVSKÝ, Vojtěch. *Bohové a hrdinové antických bájí*. Praha: Brána, 2005. ISNB 80-7243-266-4

ZAMAROVSKÝ, Vojtěch. *Za sedmi divy světa*. Praha: Albatros 1986.

Internetové zdroje

Afterlife: Greek And Roman Concepts. Encyclopedia of Religion. Encyclopedia.com [online]. Dostupné z <<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/afterlife-greek-and-roman-concepts>> [cit. 22. 8. 2023].

CIZOJAZYČNÉ RESUMÉ

The thesis deals with the subject of the afterlife in the context of the religious ideas that prevailed or were prevalent in Ancient Egypt and Ancient Greece, in order to present the main Ancient Egyptian and Ancient Greek myths and religious rituals concerning the afterlife. The thesis concludes by pointing out some of the main similarities and differences between these two ancient civilisations. The main aim of the thesis is to compare the ancient Hellenistic view of death and the afterlife with the ancient Egyptian view.

OBRÁZKOVÁ PŘÍLOHA

Obrázek č. 1 Hádés a Persefona – *Hádes*. Encyclopedia Britannica. [online]. Dostupné z <https://cdn.britannica.com/93/181793-050-C38BF432/Hades-Persephone-underworld-interior-kylix-Greek-Vulci-c-430-bce.jpg> [cit. 7. 7. 2023].

Obrázek č. 2 Chárón – *Luca Giordano 009.jpg*. Wikimedia Commons. [online].

Dostupné z

https://cs.wikipedia.org/wiki/Char%C3%B3n#/media/Soubor:Luca_Giordano_009.jpg

[cit. 2. 8. 2023].

Obrázek č. 3 Osiris, Anubis a Horus. Dostupné z https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b4/La_Tombe_de_Horemheb_cropped.jpg [cit. 2. 8. 2023].